

## **Finn Hjalsted**

*Finn Hjalsted, jeg vil starte med at spørge dig om, hvilket år du er født?*

1928.

*Din familie, hvornår kommer den til Danmark og hvorfra?*

Det er jo et vanskeligt og uoverskueligt spørgsmål. Men jeg kan sige, at min mor er af jødisk baggrund, af jødisk slægt, min far er ikke. Det kan du måske også høre på navnet, det er jo ikke noget jødisk navn, Hjalsted. Så det er vel ikke mindst min mors slægt, du er interesseret i. Min mor var født Hildesheim, min mormor var født Michelsen. Og Michelsen familien kom til Danmark omkring 1784. Da kom min tip-tip-tipoldefar som ung mand fra Bamberg i Bayern til Kerteminde, hvor han slog sig ned. Og han blev gift og fik en søn, der hed ja – han selv hed Jacob Michelsen, han har naturligvis ikke i Bamberg heddet Michelsen, men jeg formoder, at de så havde spurgt ham, han havde sikkert et udtaleligt navn, og så har de spurgt ham, hvad hed din far. Ja han hed jo Michael, og så blev han kaldt for Michaelsen, og det blev til Michelsen. Så fik han en søn omkring år 1800, som i sin pure ungdom tog til København og startede det der hed M. I. Michelsen, det var hatte en gros, høje hatte en gros. Det var altså min tipoldefar. Og så har mine oldeforældre, bedsteforældre og forældre o.s.v været i København siden.

*Det er altså en af de gamle danske slægter her må man sige, det er det i høj grad.*

Ja, det er det. Så kan jeg lige sige, min mors fars familie Hildesheim kom fra Tyskland, hvad man jo også kan høre, de kom jo oprindeligt fra Hildesheim, men så har de boet en del generationer i Hamborg, og min morfar kom og traf altså min mormor her i landet, min mormor var altså dansk, født Michelsen. Og han var selv halvt dansk, halvt tysk. Hans mor var født Telemann(?) og var fra en dansk familie. Så det er derfor at han kom på forretningsrejse som 18-årig og traf min mormor, og så blev de ret tidligt gift. Så det vil sige, én gren kommer fra Tyskland på et relativt sent tidspunkt, min morfar og hans slægt. Den anden gren kom også fra Tyskland, men på et væsentligt tidligere tidspunkt. Så det er den jødiske baggrund. Og der er nok en vis yderligere linje bagtil, til Portugal, men det tør jeg altså ikke sige for meget om, det kan formentlig heller ikke være så interessant. Jeg ved, at da min indvandrer tip-tip-tipoldefar kom til Kerteminde og skulle have næringsbrev, da var det ikke sådan noget man delte generøst ud til jødiske indvandrere. Og da står der fremhævet, ikke i næringsbrevet, men i de dokumenter der hører dertil, han har oplyst at han var af portugisisk herkomst, og det kan skyldes 2 ting. Enten at det var sandt og rigtigt, og så var det jo udmærket, eller at han var klar over at portugisiske jøder, sefardiske jøder havde lidt større prestige og var lidt mere velkomne i Danmark, det tør jeg ikke sige, men altså det er en mulighed. Så det var baggrunden. Det vil altså sige, at jeg er af et blandet ægteskab. Min mor var jøde og min far var ikke jøde, det var en dansk familie.

*Hvad lavede din far?*

Min far var af en militærslægt, men valgte ikke at gå militærvejen selv og blev knyttet til Tuborg, og var i mange mange år kørselschef på Tuborg.

*Hvor boede I, da du var barn?*

Ja altså, jeg behøver vel ikke gå i detaljer, men min baggrund, eller min barndom, er ret kompliceret. For min mor blev gift med min far, og så blev de skilt, da jeg var 6 år. Så blev min mor gift igen, og jeg fulgte med min mor, det gjorde min søster også, og så flygtede vi, og så blev min mor skilt, da hun kom hjem igen, anden gang. Min mor var ikke Verdens bedste dame. Så vi boede i Hellerup, da min mor var gift med min far under relativt beskedne økonomiske forhold, da min mor blev gift 2. gang under betydeligt bedre økonomiske forhold – hvis det spiller en rolle.

*Det spiller en rolle, vi vil jo også gerne klinke det sociale med, ikke?*

Det kommer til at spille en rolle i Sverige nemlig, fordi da skiller mønstrene sig jo ud, de sociale.

*Hvordan var forholdet til det jødiske, til det religiøse, eller til det kulturelle jødiske, da du var barn?*

Der kommer igen et af disse mærkelige spørgsmål. Der var *ingen* ortodoksi, hverken i familien Michelsen eller i familien Hildesheim. Det vil sige i hvert fald fra mine oldeforældre og nedefter har der ikke været nogen ortodoks holdning. Der har ikke været nogen religiøs holdning, men der har været en stærk fornemmelse af jødisk identitet. Og så kan du spørge, hvordan jeg ved det, og det er vanvittigt svært at sige. Men identiteten var der, det er helt givet. Min mor giftede sig 2 gange med ikke jøder, men ønskede en jødisk begravelse, og hun stod i Mosaik Troessamfund og klagede over priserne o.s.v., men det blev hun. Og det samme var altså generationerne over mig. Det var meget tydeligt i forhold til min mormor, hun fik en masse sådan påvirkning familiemæssigt, både af hende og af hendes søster, som var ugift, og førte alle virksomhederne videre. Og derved var det helt klart, at jeg fik indtryk af, at de bevidst/ubevidst, reflekteret/ureflekteret følte sig 100 % som jøder. De gik aldrig i synagogen, men altså så de andre mennesker, så var de med det samme klar over, om de var jødiske eller ikke jødiske, og indenfor jøderne hvilket socialt lag det var. Så det der ubestemmelige og udefinerbare, at man var jøde, men man tilhørte ikke rigtig noget.

*Er det noget, du kan genfinde i dig selv?*

Jah – jeg er jo sådan en hybrid! Og det vil sige, hvis jeg skal sige det kort, hvis jeg er sammen med jøder, så føler jeg mig i minoritet, fordi jeg ikke tilhører kredsen, navnlig hvis talen falder om ikke jøder. Hvis jeg er sammen med ikke jøder, og talen falder om jøder, så føler jeg mig som minoritet. Så jeg har sårbarhed til begge sider og har egentlig aldrig haft nogen glæde fra nogen af siderne. Det har været en udsat situation, og det er jo det at man – jeg ved ikke om det er en fornemmelse alle har, det er jo selvfølgelig fra Det Gamle Testamente, når man blev spurgt: hvad er det at være jøde? Man kunne heller ikke svare på det. Man siger at det er en skæbne, det er det nærmeste man kommer det. Det er udmærket sagt af mange andre, det er en skæbne. Hvad enten man bliver gjort til noget jødisk af omgivelserne, navnlig under krigen, og den skæbne, den byrde måtte man bære, hvad enten man identificerer sig med det eller ej. Og sådan har jeg det jo lidt i dag, der er nok ingen tvivl om, at de sidste 20 år har den jødiske situation og de jødiske gener spillet en større rolle for mig end tidligere, men det kan også nok skyldes den tendens, som er helt almindelig, at da man kom hjem som flygtning og fortsatte sin tilværelse, som man jo gjorde i Danmark, så var der en tendens til at lægge lidt afstand til det jødiske. Man ville nødig fremstå som noget anderledes. Nu var man kommet igennem krigen og havde overlevet, nu skulle man hjem og så skulle man i høj grad identificere sig med det danske, man skulle integreres endnu mere end man var. Og man talte nødigt om sin særtilstand og særsituation. Hvis jeg efterhånden, hvor det blev mindre og mindre

odiøst at være jøde om jeg så må sige, hvor risikoen var mindre, konsekvenserne var mindre, så kom det vel langsomt frem, så kunne man bedre vedkende sig også den synlige side. Det må have været endnu stærkere hos mange, der var fuldblods jøder, men altså jeg har nok bevidst/ubevidst fulgt den tendens.

*Ja, så sker der vel også noget med os, når vi bliver ældre, mere eftertænksomme.*

Ja, og rødderne spiller måske en lidt større rolle og forståelsen, forsøg på forståelse af de tidligere generationer. Jeg vil sige, jeg havde altså på mange måder et usædvanligt nært forhold til og vel også en betydelig forståelse af mine bedsteforældres generation på min mors side, fordi jeg var tilknyttet den, og så er vi jo altså et godt stykke tilbage i tiden.

*Det er jo så generationen født i 1870-erne.*

Ja, så altså den generations reaktion også som flygtninge havde jeg ret nær inde på livet.

*Kan du genkende det man ligesom siger gjaldt for jøderne den gang, før krigen: lav profil, ikke stikke ud, er det noget du kan genkende?*

Ja, i høj grad. Altså jeg var ikke i tvivl om vores jødiske element, også fordi min mors familie var langt den mest dominerende i forhold til min fars familie og i forhold til min mors 2. mands familie. Og så blev det jo accentueret af krigen. Altså jeg kan ikke huske mange episoder, men jeg kan dog huske da jeg var sådan ½ snes år, der var nogen der standsede mig på gaden når jeg cyklede, og spurgte om jeg var en jødeunge og sådan noget, og så har jeg selvfølgelig sagt nej, fordi det var en ubehagelig situation. Og så har de spurgt hvad jeg hed, og så har jeg sagt hvad jeg hed, artig som jeg var, og så har de sagt nåh nej, det er jo ikke noget jødisk navn.

*Er det en episode du husker fra før krigen?*

Ja, ja.

*Det vil sige du blev stoppet på gaden og spurgt om du var en jødeunge?*

Ja, af en ældre herre, det kan jeg tydeligt huske. Det var her i Gentofte det skete, eller her i Hellerup.

*Ja, jeg spørger altid til oplevelser af antisemitisme før krigen, men der er langt imellem.*

Ja det er der.

*Altså sådan en episode om den der ... Du har vel haft kulsort hår, da du var ung?*

Ja, jeg var mørk, det er rigtigt. Jo altså, der har måske været nogle træk, det var vel derfor jeg blev standset. Det er vel ikke gået særlig hurtigt, men der har været en kommunikation. Jeg kan oven i købet huske, hvis jeg skal være helt ærlig, at jeg tænkte mig om et øjeblik. Jeg har ikke været mere end 9-10 år eller sådan noget lignende. Det var før besættelsen. Jeg tænkte, at min mors 2. navn, det var nemlig Jespersen, det lød endnu mindre jødisk end Hjalsted, så jeg sagde at jeg hed Jespersen, hvilket altså ikke var korrekt, men min mor hed Jespersen. Nå, men altså, det kan jeg huske.

*Stod din mor i Det Mosaiske Troessamfund?*

Ja.

*Gjorde du?*

Nej.

*Er du nogensinde kommet i synagogen?*

Om jeg kom i synagogen? Nej, det gjorde jeg ikke. Jeg har været der en enkelt gang som barn, jeg kan ikke engang huske hvornår, det må nok have været efter krigen, en enkelt gang. Det har været til en eller anden særlig højtidelighed, men det stod for mig som ret fremmed dengang. Senere vil jeg sige, at jeg har været i en del synagoger i udlandet på rejse, det har jeg syntes at det var naturligt at se dem også, ligesom man går i en katolsk kirke, men synagogen herhjemme har ikke spillet nogen rolle, hverken for min mors familie eller for mig.

*Med hensyn til tiden før 2. Verdenskrig, kan du huske andre episoder?*

Ja, jeg husker vel lidt fra skolen, det har været mellemskolen, som det hed dengang. Der var jo nogle nazister, og de skulle jo helst drilles. Fordi stemningen var imod dem. Altså det var fra skolebørnene der i 13-14 års alderen. Og der blev vi så enige om i vores klasse, at vi skulle løbe ind i dem, de var jo større end os, men vi skulle bare løbe ind i dem og sige "øv din nazist" og så løbe væk. Der var der nogen i klassen der sagde, at det syntes de var en fin ide, men det skulle jeg ikke gøre, fordi jeg var måske lidt mere udsat. Så der er der altså nogen der har haft fornemmelse af, at jeg var jødisk. Det er altså anti-antisemisme, men det du spørger om er altså omgivelsernes fornemmelse af, at man havde en jødisk tilknytning. Og det var der altså, uden at man nogensinde havde talt om det. Jeg kan huske at jeg undrede mig, jeg syntes det var forfærdelig pænt af dem.

*Du gik i almindelig folkeskole?*

Ja, jeg gik på Øregårds Gymnasium, og blev også student derfra, da jeg kom tilbage. Det var jo meget hensynsfuldt. Og så gjorde jeg det alligevel, jeg løb hen og sagde "nazist", og så sagde de "kommunist" til mig. Så de havde altså ikke opfattet det der med det jødiske.

Ellers vil jeg sige, har jeg stort set ikke været udsat for det, men har været meget opmærksom på det hele tiden, at det kunne ske. Lige fra jeg var under 10 år har jeg været opmærksom på, at det var et ømfindtligt emne, det var et sårbart emne, så man skulle holde den meget lav profil, som du startede med. Og det gjorde vi også i hele familien. Det var kun indadtil, at det så blev meget diskuteret efterhånden, der er da klart. Krystalnatten kan jeg huske, da var jeg 10 år gammel. Vi havde været i et selskab lige omkring de dage, og der var de fleste jødiske, og der var en forfærdelig stemning.

*Husker du, hvordan talte I om det, det må jo have været noget helt særligt at vide at ens skæbnegruppe havde været udsat for ...*

Ja altså nu var vi lidt mere involveret, fordi jeg havde en søster der døde tidligt, hun var 5 år ældre end mig. Og hun havde fra en sommervend fra Tyskland, som hun mødte da hun var 12 år, han var 15, og de boede i Berlin. Og morgenen efter Krystalnatten, så ringede de fra Berlin og sagde, at vi var den eneste familie de kendte udenfor Berlin, og han kunne ikke gå - han var 18 år på det tidspunkt - han

kunne ikke vise sig på gaden, om han måtte komme op til os. Og så sagde min mor selvfølgelig ja, og så kom han herop. Så derfor havde vi en meget konkret fornemmelse af Krystalnatten, han fortalte jo hvad der var sket, hvad han enten havde set eller hørt dernede. Så vi fik det hurtigt ind og meget kontant ind.

*Og I havde vel i virkeligheden på den måde adgang til mere viden om, hvad det egentlig var der skete i Tyskland. Og det blev der talt om i familien?*

Ja, ja. Og min mors yngste søster Asta blev gift Lackman, og hendes svigerfar var næstformand Carl Lackman, og det vil sige at derigennem hørte vi jo også en hel del, han var jo ret velinformeret. Hanne lever sammen med et barnebarn til ham, Per Lackman, som er min fætter. Så vi havde ganske gode kilder, kan man sige, hvilket jo altså øgede spændingen, ængstelsen og bekymringen o.s.v.

*Det er sådan du vil karakterisere det, ængstelse.*

Ja, i høj grad.

*April 1940, hvad kommer det så til at betyde? Frygtede I, at det ville komme til overgreb?*

Ja, det gjorde vi bestemt. I forhold til landet som sådan, og det viste sig ikke at være tilfældet, bortset fra enkelte episoder, så i høj grad for jøder, og derfor blev profilen endnu lavere. Og det var jo også den officielle jødiske politik fra Mosaisk Troessamfund, i sådan en grad at man jo mildest talt ikke viste sig særlig åbne overfor de jødiske flygtninge, der kom. Men det var jo balancen ikke, med at varetage egne interesser og så hjælpe andre. Det er jo en ældgammel moralsk konflikt. Det var det ene, det andet var at der var betydelige sociale skel også, de jødiske flygtninge var typisk tyske, hvis de talte dansk, så var det gebrokkent dansk. De var mindre, de så anderledes ud, deres adfærdsnorm var anderledes, ikke, man lagde betydelig afstand, d.v.s. vi tilhørte de integrerede og måske lidt bedre stillede. Men fra d. 9. april, da var der bestemt megen ængstelse, og man følte hele tiden, at man levede lidt på en vulkan. Man vidste ikke rigtig hvad der foregik. Altså nu ved man, at allerede da Scavenius underskrev antikominternpagten, det tror jeg var Göring der sagde til ham, det var i november 1941 så vidt jeg erindrer, at nu må vi have ordnet det jødeproblem i Danmark, det sagde han, der er ikke noget jødeproblem i Danmark, da stod han meget fast. Da Best kom i november 1942, da havde han også fået ordre til at løse problemet. Alt det anede vi jo ikke noget om, altså vi anede jo ikke noget om, hvor nær vi var ved katastrofen. Det var jo også i november 1942 at de norske jøder blev deporteret(?) Og derfor må han også have sagt til Best, se så at komme i gang. Og alligevel – det hørte man egentlig ikke så meget om, det med de norske jøder. Det var jo bortcensureret i aviserne, og selvfølgelig har man vidst det i jødiske kredse, men jeg erindrer ikke noget specielt om de norske jøder. Jeg synes vi var ellers relativt velorienteret hos os. Men at der var en trussel, og at den trussel havde nær sammenhæng med modstandsbevægelsen og dens gradvise opkomst, det var vi helt klar over. Vores sympati lå selvfølgelig og navnlig hos de helt unge i familien, helt klart hos modstandsbevægelsen, men samtidig var der også noget, jeg vil sige en modstrømning følelsesmæssigt, der tilsagde én, at jo mere skærpet situationen blev i Danmark, jo større risiko var der. Men altså det var fantastisk miraklet, at det først skete på så sent et tidspunkt. Så jeg vil sige, at man holdt en meget lav profil, man gik med – jeg ved ikke om du har hørt det – med sådan nogle små mærker med Royal Airforce, og jeg havde også et med det amerikanske flymærke, en stjerne eller sådan noget. Vi havde familie i Amerika, så jeg følte også sådan en vis forbindelse til USA. Og det gik jeg jo også med, for jeg ville meget gerne være patriotisk, da besættelsen kom. Og det fik jeg at vide, at det skulle jeg ikke gøre. Så blev det aftalt, at jeg kun

måtte have det på tøjet, men ikke på overtøjet, og så levede jeg efter det. Men altså der var hele tiden dette, at vi skulle passe særligt på. Vi skulle ikke gå helt så langt som andre, fordi der var en særlig risiko, hvad der jo også var.

*Hvordan havde du det med krigen, du var mellem 12 og 16 år?*

Jeg var 11 år, da den brød ud. Jeg var 12 år, da besættelsen kom og så var jeg 15 år, da vi flygtede. Jeg var 17 år, da jeg kom hjem med Den Danske Brigade, det var altså der natten mellem d. 4. og den 5. maj. Jeg havde det sådan, at jeg var meget optaget af den. Jeg kan huske, at jeg blev bebrejdet af min familie på et tidspunkt, da jeg var 10-12 år, jeg talte om, man kunne næsten ikke tale med mig om andet end krig. Jeg var meget optaget af det og havde altså instinktivt en fornemmelse af at det spillede, eller kom til at spille en utrolig rolle.

*Saksede du artikler og sådan noget?*

Ikke saksede, men læste i avisen, og på et meget tidligt tidspunkt trænede jeg mig selv, det var ikke så let, til at høre udsendelserne på engelsk, den engelske radio, og jeg kunne langtfra forstår alt.

*Men bare det at lytte ...*

Jo, og så var der jo støjsender, så det var også svært rent teknisk at komme igennem. Men det forsøgte jeg, også når de andre ikke gjorde det, så gik jeg ind i værelset for mig selv, hvor der stod en radio og forsøgte at høre. Så forsøgte vi også at høre nyhederne fra svenske TT, som jo troede at de var neutrale, det var de jo ikke, de var jo også censurerede, men de sagde lidt mere end de danske nyheder, så det forsøgte vi meget, og så vende os bort fra den tyske propaganda, nazistpropaganda i aviserne.

*Når vi når op til oktober 1943, hvordan bliver I advaret?*

Det ved jeg egentlig ikke helt præcis. Jeg tror vi blev advaret igennem forskellige kilder. Lackmann har været en væsentlig kilde, det er gået via min mormor, som så har talt med os igen, og der har været andre kilder også. Men det har nok været hovedkilden, og så har hele familiecircklen været involveret, der var en overretssagfører Albert Goldschmidt, der var advokat for os, han var gift med en kusine til min mormor, han har også nok været nogenlunde velinformeret. Men Carl Lackmann og Camilla har nok været dem, der har stået nærmest. Så var der min mors 2. mands bror, Christian Jespersen, der var en meget kendt revisor, han stiftede det der hed KMBK eller KMBM, det var landets største revisionskontor, han var foregangsmand der, han har også haft meget gode forbindelser og måske også haft politiske forbindelser, det er der ikke nogen tvivl om, så derigennem har vi nok også fået oplysninger, altså fra ikke jødiske cirkler. Og en fætter tror jeg, til min mors 2. mand, Halfdan Jespersen, var departementschef i Handelsministeriet på det tidspunkt, og der kan også have været nogle forbindelser. Så vi fik formentlig nyhederne ret hurtigt. Men jeg blev ikke informeret om, hvem der gav os nyhederne bare dette, at nu var der nyheder, hvordan det nu var, og vi kunne ikke sove hjemme om natten. Det var der jeg mærkede det, jeg skulle ikke i skole, og vi overnattede forskellige steder.

*Sådan startede det, altså I tager hjemmefra, pakker, kan du huske hvad du måtte tage med?*

Det har været enkle fornødenheder, jeg tror ikke man var indstillet på, man havde ikke rigtig gjort sig klart, at det kunne indebære, at man ikke kom hjem igen. Så jeg tror man regnede med at det ville vare nogle dage, og så ville det falde til ro. Det var umådelig naivt. Jeg kan huske, at vi overnattede 1 gang på Domus Medica og 1 gang inde hos min mors 2. mands bror, Christian Jespersen som boede på Grønningen, men som ikke turde have os mere end den ene nat. Det undrede os lidt, som det jo altid undrede mange jødiske familier, at den hjælp de fik, kunne være lidt betinget. Det man ikke tænkte på den gang var, at de mennesker kunne jo være involveret i noget andet, der gjorde dem meget udsatte. Så langt gik tankerne sjældent, man tænkte mere på sig selv og skuffelsen over, at de ikke umiddelbart slog armene helt ud, ikke? Det var en meget nuanceret situation.

Ja, og så kom jo altså vores specielle flugt, som jeg også skal gøre meget kort for dig, for det er ikke det du kommer for. Men vi tog op til Gilleleje og skulle af sted fra havnen i Gilleleje og fik at vide, at der var nogle skærmydsler på havnen mellem Gestapo og frihedskæmperne, der var skududveksling. Og så skulle vi skjules i Gilleleje, blev skjult forskellige steder, og så endte vi, som du måske kan forestille dig, på kirkeloftet. Og der sad vi så. Altså da var der gået ret lang tid, hvor vi havde været skjult det ene sted og det andet sted, men der sad vi så.

*Det ene sted og det andet sted du sagde, var det i sommerhuse og sådan noget i området?*

Ja, missionshuse også, det var senere, det var sommerhuse eller hos nogle lokale også, og derfor trak det ud, det var selvfølgelig også d. 5. oktober om eftermiddagen vi kom op på kirkeloftet, lidt efter frokost formentlig, og sad der. Det kan der jo siges meget om. Og kl. 3 om natten blev vi arresteret af Gestapo, og så blev vi kørt til – nu gør jeg det kort – vi blev kørt til Horserødlejren efter ½ snes timer.

*Du skal ikke gøre det for kort, jeg bliver nødt til at høre noget her.*

Jeg kan lige gå det igennem, så kan du jo sige, hvor du gerne vil have detaljer. Så blev vi kørt til Horserødlejren, og jeg kan huske vi blev delt, der gik kvinder for sig og mænd for sig. På kirkeloftet kan jeg sige, der var der jo lidt kaos, og for mig var det jo en fuldstændig uvirkelig verden.

*Lad os lige stoppe på kirkeloftet engang. Hvad husker du fra det. Når du siger kaos og sådan noget, fortæl mig hvordan ...*

Altså på kirkeloftet var der ikke kaos. Vi kom op i begyndelsen af eftermiddagen, og der sad jo allerede mange mennesker. Vi fandt sammen med en kusine til min mormor og hendes svigersøn, der var overretssagfører Flensborg, plus kusinens søster, nej datter, som ikke kom, som havde boet i Prag. Det lyder jo ganske overflødig, men det blev ikke overflødig. Vi sad der sammen plus min halvkusine også til min mor, der hed Stern, og hun var født Skjær, og hun var en – det er noget sludder – hendes søster var gift Skjær med en operasanger, der var meget kendt dengang. Han deltog også i frihedskampen, og navnlig altså med hensyn til flugtmulighederne til Sverige. Da vi havde siddet et godt stykke tid, stemningen havde været ganske god, så begyndte det at blive mørkt, så kom der 2 politibetjente op og spurgte efter Ester Stern, som vi sad sammen med. Og så kom de hen til hende og sagde, at de havde en arrestordre på hende. Det var første gang vi blev klar over i den lille gruppe hvor vi sad, at der var noget helt galt. Fordi vi vidste godt, at Ester Stern var ikke kriminel. Men hun skulle altså væk fra kirkeloftet. Og der kan jeg huske, at der sad vi altså i en lille gruppe, min mor og jeg og så sad Ester Stern der og så sad min mors kusine, der hed Ellen Alfred Hertz og hendes svigersøn, der var overretssagfører Flensborg. Og så kan jeg huske min mor sagde til en af de to

betjente, kan I ikke også tage min søn med, der sidder der. De sagde nej, vi har kun arrestordre på Ester Stern. Og der kan jeg huske, at jeg var *lige* ved at sige: jamen jeg går med alligevel. Og der blev de altså fuldstændig klar over, at der var noget, der var ved at gå helt galt. Men det gjorde jeg ikke. Og det var der mange, måske personlige grunde til. Og så gik de to kriminalbetjente med Ester Stern ud af kirkeloftet, ud af kirken. Hun var formentlig den sidste, der kom ud af dem der sad deroppe.

*Det er efter mørkets frembrud ved 6-7 tiden om aftenen?*

Ja, det har det nok været, jeg tror det var mørkt. Det var d. 5. oktober, det har været efter jævndøgn, så det har været mørkt. Og på det tidspunkt var stemningen ved at blive en lille smule mere trykket. Inden da havde der været 2 episoder, der senere viste sig at få en vis betydning. Dels var der kommet en ung pige op, man skulle op gennem sådan en lem og kigge, og hun kiggede rundt og spurgte efter nogen, og vi var jo så artige og alle spurgte hvem det var, det var det jo altså ikke, og hun forsvandt igen. Det var efter al sandsynlighed hende, der stak foretagendet. Hun fik 16 års fængsel i Byretten og blev frifundet i Landsretten. Den anden episode, det var præsten der kom op i ornat for at se, han havde et vist ansvar, nå men du har måske nok hørt om det, men han går op og ser denne her kreds. Da var stemningen ret trykket, der var jo ikke sket noget ved det, for vi skulle af sted, man skulle lige klare situationen i havnen, så skulle vi af sted. Og så velsigner han hele forsamlingen i Jesu navn. Og det var altså den eneste gang, hvor jeg kunne se sådan små lysglimt af smil rundt omkring i det halvmørke vi sad i, denne her forsamling der blev velsignet i Jesu navn! Men præsten mente det jo godt. Han fik vist et sammenbrud bagefter har jeg hørt, fordi det gik galt. Derefter så blev det en knugende fornemmelse. Og det jeg navnlig erindrer, det er tårnuret, det er ganske mærkeligt. Men altså der var et tårnur, og der sad værket. Og det gik "dung, dung, dung". Det hørte man ikke de første timer, men da det blev mørkt og der blev stille og der blev en knugende fornemmelse, så skar denne lyd ind i sjælen og sindet, så ingen der sad der og tænker tilbage på det på et senere tidspunkt kunne undgå at tænke på denne her lyd, der kom igen og igen og igen, altså uafvendeligt, altså som om den ledte mod noget, der ikke stod til at ændre. Og det gjorde et voldsomt indtryk på mig og det tror jeg på mange andre, og jeg ved at der er andre der har nævnt deres ophold der i kirken på loftet, der også har hæftet sig ved det tårnur.

Så fra klokken den var midnat, så begyndte man at høre lidt aktivitet udenfor, man kunne høre biler komme, man kunne høre tyske kommandoråb, man kunne høre militær aktivitet, nogen der gik som militæret gjorde. Da var der vist ingen der ikke var klar over, at dette her måtte ende galt. Og så gik der endnu nogle timer, og jeg går ud fra ved halv tretiden om natten, så kom der nogen man kunne høre på den der stige der gik op til lemme, man skulle op af op til loftet, at der kravlede nogen med myndige skridt, støvler kunne man jo også høre nedenunder ind i kirken. Så kom de op. Det var danske Gestapomænd og der var også tyske, og der blev der sagt, at alle var under arrest, og hvis nogen gjorde noget, de ikke havde fået ordre på, så blev de skudt. Og så skulle vi stille op meget hurtigt i en række, og så skulle vi ned. Og der var der en forbløffende ro og orden og disciplin. Det er jo ellers ikke noget, der karakteriserer jødiske grupper så forfærdelig meget, og der var mange ældre. Og i den situation registrerede jeg, jeg var 15 år, jeg var meget imponeret over, hvordan hele forsamlingen, vi var vel 80-85, reagerede. Der var én mand der faldt sammen og fik krampe, jeg ved ikke om han var epileptiker, med forfærdelige forvredne fornemmelser, og de sagde, at ham skal vi nok tage os af. Jeg ved ikke, hvad der skete med ham. Og så gik vi andre jo altså ned gennem lemme og ned ad stigen og ud af kirken og blev stillet op. Og der blev der igen sagt til os, at nu var vi under arrest, og hvis nogen gjorde noget de ikke havde fået besked på, så ville de blive skudt, første gang i benet og anden gang bare skudt. Og så skulle vi i øvrigt, ja vi fik

ikke at vide hvor vi skulle hen, men så skulle vi vente noget, og så gik vi vist over til missionshuset, der ligger i nærheden. Og der ventede vi så, og efterhånden blev vi hentet i nogle lastbiler og kørt til Horserødlejren, og vi var blandt de sidste, så vi sad op mod, jeg tror til midten af eller begyndelsen af eftermiddagen i missionshuset, og det vil sige, at vi har siddet der i 8 timer eller sådan noget.

*Så du har været vågen i et par døgn.*

Ja. Og så blev vi kørt til Horserødlejren. Og der var der kaotiske tilstande, for de var overhovedet ikke forberedt på at modtage så mange. Der var måske også enkelte andre flygtninge, der var taget andre steder, men det var ikke så mange. Kommunisterne havde jo siddet der, og sad der vel på det tidspunkt endnu. De blev først sendt af sted nogle dage efter. Og det kom helt overraskende for dem. Og så blev vi altså delt ind, og jeg sov i en stor, nærmest en gymnastiksal mindede det mig om, sådan en sovesal, vi blev lagt mange på sådan nogle madrasser. Og jeg fik det dårligt, ondt i maven og sådan noget.

*Jeg skal lige høre – husker du en mand, der filmede?*

Nej. Der var forskellige der kom hen til mig og spurgte om noget og jeg svarede, men jeg husker ikke en mand, der filmede. Men stemningen var – der var også en del yngre mennesker der fortalte om deres heroiske indsats, da de var blevet arresteret, de var blevet slået på og sådan noget, og jeg lå altså der med store undrende øjne og følte mig ikke rigtig i kontakt med nogen som helst.

*Heller ikke med din mor?*

Nej vi var jo blevet skilt, jeg var på mandesiden. Så om morgenen, så må jeg jo have vasket mig på én eller anden måde, det erindrings jeg ikke noget om, der var formentlig ikke megen vask der, men så kom min mor hen og stod i døren, for hun måtte ikke gå derind, og hun kaldte på mig og sagde, at jeg skulle bare vente, fordi overretssagfører Flensborg havde fået mulighed for at tale med kommandanten. Han havde bedt om et møde, og denne her kommandant havde altså åbenbart sagt ja, hvilket jo var noget af et mirakel. Men altså overretssagfører Flensborg var en ældre herre og talte udmærket tysk og udstrålede en vis autoritet, og han talte så med kommandanten. Der var jeg jo ikke med, men jeg har forstået, at han gjorde alt hvad han kunne for at få sin svigermor og hendes datter ud. Svigermoderen var på min mormors alder omkring 70 på det tidspunkt, men det var fuldstændig umuligt. Reglerne sagde jo, at alle jøder de skulle jo arresteres, deporteres og ellers bringes væk. Og så har jeg på fornemmelsen, at han, da han måtte opgive det, så fik han lov til selv at forlade lejren. Og det var jo ganske bemærkelsesværdigt, at man blev grebet aktivt i at hjælpe nogle jøder ud af landet, og så bliver man ikke straffet. I Polen blev man jo skudt ganske enkelt. Og så har han formentlig, sådan forestiller jeg mig det, jeg har aldrig hørt tale om det, i en bisætning sagt: i øvrigt er jeg sammen med en dame, der er gift med en jøde, som hedder Jespersen, og hendes søn, som altså er af blandet ægteskab. Nu var jeg altså fra hendes første mand, men det spillede ingen rolle. Og dem måtte man jo i hvert fald kunne få med ud, når man læste reglerne. Og så har altså kommandanten sagt ja. Og det var jo ganske ejendommeligt, fordi han kunne nøjagtig lige så gerne have sagt nej. Jeg tror, at det hang noget sammen med, at der var kommet alt for mange flygtninge og arrestanter til Horserødlejren, til at de kunne administrere det. Og kaos er ikke noget man ynder indenfor Gestapo! Så jo flere de kunne blive fri for, jo bedre. Og vi var vist, jeg tror vi var 4 eller 5, der kom ud. En jeg mødte, da vi kom ind, som også kom ud, det var Ulla Ulrich, jeg ved ikke om det siger dig noget, Torben Ulrich, hans mor som var en halvkusine til min mor, og hun stod der og sagde, at hun og Torben, jeg ved ikke hvor Torbens mindre bror var

henne, men de skulle ud. Jeg kan huske at jeg tænkte at det var da ejendommeligt, men så kunne vi måske også komme ud. Men ellers var der meget meget få, der kom ud. Og så gik der jo igen et antal timer, hvor vi ventede. Og på et tidspunkt troede vi ikke rigtig på, at det overhovedet kunne lykkes. Men så kom man hen til os og sagde, at vi skulle stige op i et køretøj, det var sådan et lukket køretøj, militærkøretøj med sejldug, du kender godt dem. Og der sad vi så med tyske soldater med opplantede bajonetter i hvert hjørne. Og vi blev sat op der, det var altså overretssagfører Flensborg og min mor og mig, og ikke andre. Og så kører vi ud i Horserød Hegn og på et tidspunkt standser bilen og så siger de, at vi skal ud, ikke særlig elskværdigt, I skal ud. Og I skal gå i dén retning, og hvis nogen af jer ser jer tilbage, så bliver I skudt. Og så går vi jo altså ud, aner ikke hvad der skal foregå, det var muligt at det var vejen til friheden, det var muligt at vi under alle omstændigheder skulle skydes. Og da vi så begynder at gå kan jeg huske, at overretssagfører Flensborg siger – han var godt klar over, min mors nerver og mine vel også var sådan noget flossede – så siger han: nu er der altså ingen der ser sig tilbage. Og jeg ved ikke om du kan forestille dig, at når du får at vide at man ikke må se sig tilbage, så ... Men altså vi havde selvkontrol nok til at gå relativt langsomt, og så dannede vejen en kurve, det var inde i hegnet, i skoven, så da vi kom rundt i kurven, så kunne man ikke se os mere fra køretøjet.

*Hvad var meningen med det, hvorfor blev I sat af derude?*

Altså vi blev jo sat af formentlig fordi vi skulle se så lidt af Horserødlejren som muligt, vil jeg tro. Det er det eneste jeg kan tænke mig. Og de andre skulle formentlig ikke se, at vi blev løsladt, så det skulle foregå sådan meget gedulgt. Hvorfor de sagde, at vi bliver skudt, hvis vi ser os tilbage, det aner jeg ikke. Jeg tror det var chikane ganske simpelt.

*Eller en vane måske.*

Ja, det kan godt være. Det kan være de var vant til at gøre det, det kan også være at de var vant til disse her ... de havde jo nok ikke været de mest brutale, de har nok ikke skudt nogen mennesker før skulle jeg tro, men det ved jeg ikke. Men det blev i hvert fald sagt, og i det øjeblik vi så var kommet rundt der, så gik vi jo så hurtigt vi kunne, indtil vi kom til et hus, og så blev der ringet til København, og så blev der arrangeret, der blev sendt en bil, sådan en generatorbil, det var det man brugte dengang, ud til os. Det tog så igen nogle timer, og så blev vi hentet og kørt til København og kørt hjem.

*Så det var din 5. og 6. oktober. Det var godt nok tæt på.*

Ja, det var en noget nervepirrende oplevelse i hvert fald. Og så var der afhøringer i Horserødlejren, som også var ubehagelige. Nu har jeg sprunget meget hurtigt over, fra vi kom ind til vi gik ud. Men da vi kom ind, så skulle alle jo afhøres.

*Inklusiv dig, som 15-årig?*

Ja, men på den måde, at vi sad sammen i et andet sådan ret stort rum, der var sådan en forhøjning, nærmest sådan en scene, med et bord hvor der var tyske og danske gestapofolk og tyske officerer. Og så blev man kaldt op. Altså de havde et forbløffende kendskab til de mennesker, der var blevet arresteret. Og der var der én der kom op, som nok oprindeligt var født i Tyskland, men som havde boet i Danmark i mange år. Han talte dansk, svarede på dansk, og det var selvfølgelig for at lægge afstand, eller hvad det var, men en meget naturlig reaktion, men det var altså meget vil jeg sige upædagogisk og meget uklogt, for vedkommende tyske officer, der

udspurgte ham, han *sprang* op og skældte ud og råbte op, og tog til pistolen han havde og væltede manden omkuld og sparkede ham, og det var altså ganske overordentlig ubehageligt.

*Og der sad du og tænkte, jeg skal også kaldes op på et tidspunkt.*

Ja det kan jeg godt sige, og nærmere betegnet kan jeg godt sige hvad jeg gjorde, jeg var 15 år og jeg havde gået i 1. G. på det tidspunkt i 1½ måned. Jeg sad og tænkte med rædsel på, at så måtte jeg jo også svare på tysk, og så begyndte jeg at tænke på de tyske verber, jeg sad og øvede tyske verber! Og jeg var selvfølgelig meget nervøs, og det var min mor også. Så blev min mor kaldt op, og så viste det sig, at så var det ikke nødvendigt, at jeg kom op. Og jeg havde jo sådan øre ud til, at jeg kunne høre min mor talte rigtig udmærket tysk, hendes far var jo født i Tyskland og havde talt tysk hjemme, de havde talt tysk i en stor del af tiden i hendes barndomshjem. Og hun svarede. Og jeg kan huske at de spurgte hende også ud om mig, og jeg sad jo der og kiggede på hende, og så blev hun spurgt om jeg var "umgeschnitz", og hun sagde at det var jeg ikke. Og da tænkte jeg på, at det ville være forfærdeligt, hvis de kaldte mig op og ville have det dokumenteret. Det er de ejendommeligste tanker man gør sig, når man står som 15-årig i en sådan situation, de meget nære tanker!

*Det der da klart, med de bekymringer man har der, ikke?*

Men jeg blev ikke kaldt op.

*Så det slap du dog for!*

Ja, men det var en meget ubehagelig introduktion. Og jeg så også danske nazister i Oksbøllejren, da vi kom ind, så så de nogle flygtninge med Kongemærket, det var jo så populært det Kongemærke, og det gik de hen og rev af og tilegnede sig, med den bemærkning, at de var jo ikke rigtige danske. Og det var jo selvfølgelig utrolig lidt i forhold til hvad der skete i udlandet, men det gjorde alligevel voldsomt indtryk på én. Så der var forskellige episoder som ikke var behagelige, men altså hverken min mor eller jeg led nogen overlast fysisk.

Men så kom vi altså ud, og så gik der et par dage, vi boede på Majorgården kan jeg huske i Hellebæk, vi turde stadig ikke bo hjemme. Og så skulle vi igen af sted mellem Vedbæk og Rungsted og ventede der om natten, og så kunne den der lille fiskerbåd bringe os over, kunne så ikke forlade Rungsted havn eller Vedbæk havn, jeg ved ikke hvilken havn det var, på grund af nogle tyske vagter. Og så måtte vi tage hjem igen. Og så 3. gang, da var det samme sted fra, da lykkedes det altså, og der kom vi i en båd, vi var 8-10 mennesker.

*Har du nogen ide om, hvornår det er, det må vel være omkring d. 12. oktober?*

Det blev ret sent, altså jeg tilbragte natten i kirkeloftet mellem 5. og 6., så natten mellem d. 6. og 7. i Horserødlejren, og så kom vi hjem. Det må have været hen mod d. 11., 12., 13., og da kom vi så ombord, med mennesker vi slet ikke kendte. Men jeg kan huske den episode som jo var positiv, at der var et ungt par i den gruppe på ca. 8 eller 10, så siger fiskeskipperen: det koster 12.500 kr. at tage til - for jer alle sammen til Sverige. Det var et meget stort beløb dengang. Nej - det kan vist egentlig ikke rigtig passe, fordi vi gav - det blev et par tusinde kr. til hver, joh det kan måske nogenlunde passe, antallet er ikke helt korrekt. Så sagde det unge par: det har vi ikke råd til, vi kan ikke tage med, vi har ikke de penge. Og så sagde flere af de andre, der iblandt min mor, det var jeg meget glad for: jamen det er der ikke noget der hedder. Hvis vi skal betale 12.500 kr. i alt, så skal vi sørge for, at det beløb bliver betalt. Og det vil sige, at nogen betalte mere, sådan så alle kom med. Og det var jo et positivt

træk. Så kom vi ud, og så skulle vi sejle over til Hven, det skulle altså tage et kvarter eller 20 minutter for sådan en fiskerbåd. Og så i modsætning til det, som alle moderne historikere, de fleste i hvert fald, siger, nemlig at alle kystfartøjerne de var til reparation og var kaldt ind af den tyske marine, så var der altså kystfartøjer ude. Vi kommer ud, og så kommer der jo sådan én naturligvis, med en fejende lanterne hen over havoverfladen. Og det vil sige i stedet for at sejle fra Vedbæk og lige over til Hven, så skulle vi på den anden side, det var der havnen var, på østsiden af Hven ikke, så måtte vi sejle i en spidsvinklet trekant næsten helt op til Snekkersten og så ned igen, før vi kunne komme - for at undgå ...

*For ikke at komme for tæt på tremilegrænsen, hvis der var nogen der ville noget ...*

Ja, så det tog altså over 3 kvarter i stedet for at det måske kunne have taget 20 minutter. Og det var jo igen nogle nervepirrende øjeblikke og navnlig - vi var jo nede i lastrummet, men vi kunne alligevel godt se ud. Detaljerne husker jeg ikke så nøje, men jeg ved at man kunne se havoverfladen. Og jeg ved også at de sagde, at hvis der kommer inspektion, så plejer inspektørerne at tage sådan en trefork og stikke ned i lasten, for lige at se om der skulle være noget. Og da måtte vi endelig lade være med at sige noget! Men så kom vi trods alt derover, men vi kom senere end bølgen af flygtninge. Så til gengæld så overnattede vi første nat på Hven og kom så med en lille lokal færge fra Hven over til Landskrona og overnattede der. Og så var det normalt, at man skulle i forlægning, som du måske også har hørt om. Men hvis det var så heldigt, at man havde nogen der kunne garantere ens ophold økonomisk, så behøvede man det ikke. Og de havde også nok mennesker i forlægningen efterhånden tror jeg på det tidspunkt. Det var igen så heldigt, at vi havde min mormor, der havde en kusine i Stockholm, der garanterede. Det var ikke fordi vi var økonomisk særlig velfunderede, men det var altså nok til at de også garanterede for min mormor og hendes søster, der kom over. Så på en eller anden måde må min mor have aftalt med sin mor, at når vi kom over, så skulle vi forsøge at få fat i den der gamle tante, altså min mormors kusine i Stockholm. Det gjorde min mor og fik at vide, at hun ville garantere og fik det bekræftet, og det vil sige at vi kunne komme direkte til Stockholm.

*Og det sker sådan set den dag, hvor I kommer til Landskrona?*

Om vi overnattede 1 eller 2 nætter i Landskrona tør jeg ikke sige, vi har nok overnattet 2, men så ikke mere.

*Husker du, at I blev registreret som flygtninge i Sverige?*

Ja, det gjorde vi, og vi skulle afgive en urinprøve, vi skulle også - jeg var så bange for, at det kunne jeg ikke, man blev til slut nervøs af alting, ikke? Og man blev undersøgt for lus, tror jeg også. Og jeg kan huske det, fordi man kunne ikke have så meget bagage med, og min mor var meget indstillet på, at jeg skulle alligevel have så meget tøj med som muligt. Så jeg havde 2 sæt undertøj på og 2 par strømper på, og det var død besværligt, da jeg skulle have det tøj af til den der lægeundersøgelse. Så der var en lægeundersøgelse, det kan jeg huske, med en svensk læge. Men så kom vi altså meget hurtigt, vi tog så toget og kørte til Stockholm.

*Ja - hvad fandt I så der, i Stockholm?*

Der fandt vi først og fremmest min mormor og hendes søster og så kusinen, som jeg ikke kendte. Hun var svensk gift. Og så ja - så kan jeg ikke sige det dag for dag. Men vi fandt hurtigt et sted vi kunne bo til leje bare kort tid i Stockholm. Det havde familien, min mormor og min tante arrangeret. Og så var det jo spørgsmålet, hvad

der skulle ske. Og der har jeg ikke så mange enkeltheder i erindring, andet end at der skulle helst ske noget hurtigst muligt.

*For du skulle i skole.*

Ja, netop. Og så kontaktede vi gesandtskabet, som det hed dengang, og der var en udmærket kulturattache, der hed Kabel, og han havde fået et tilbud fra den svenske skole, kostskolen Visbyholmskolen, der lå 25-30 km nordøst for Stockholm ud imod skærgården. Den var rede til at tage danske flygtninge. Og så meget hurtigt blev det arrangeret, at jeg kom derop. Min mor fulgte mig derop, og jeg kom derind, og vi talte med sådan en vicerektor o.s.v., og så blev det aftalt, jeg ved ikke om jeg blev der, eller om jeg kom igen næste dag, med det lidt bagage jeg havde, og var så der. Så derfor havde jeg - altså indledningsvis skulle jeg have sagt, at jeg kan belyse 3 helt forskellige miljøer i Sverige, nemlig integrationsmiljøet om jeg så må sige, som elev på en svensk kostskole fra oktober 43 til juni 44. Og så elev i 2.G på det danske gymnasium i Lund.

*Hvor længe var det du var på kostskolen?*

Oktober 43 til juni 44. Og det var jo selvfølgelig der jeg mødte det svenske miljø.

*Det vil sige, at der sidder du så alene, din mor bliver i Stockholm?*

Ja jeg er alene på den måde, men der var andre flygtninge, vi var vel nok 10-12 danske flygtninge, der kom efterhånden på skolen. Det er muligt at jeg var en af de første der kom, men alt i alt kom der 10-12 flygtninge, og der kom nogle af mine venner. En meget god ven Niels Brandstrup, der igen var af blandet ægteskab, altså professor Brandstrup, som var overobducør på Rigshospitalet, det var hans søn. Og han var også min kvartfætter, og ham kom jeg sammen med i Danmark inden, vi gik i parallelklasse på Øregård Gymnasium. Ham kom jeg til at bo sammen med efter jul. Før jul boede jeg sammen med en fra skolen. Og så en 3., der også kom, en der hed Ralf Dessau, der var søn af Einer Dessau, der var direktør på Tuborg. Så vi 3 kom så til at dele værelse fra januar til skolen holdt op i juni måned. Så på den måde var vi altså også i et dansk miljø og kendte hinanden, men skolen var jo altså svensk, og det var en skole - det var en lidt usædvanlig skole, den var ret fremskridtsvenlig, og rektoren Sundberg var en meget sympatisk herre, der var meget sådan menneskeligt orienteret og engageret, og det var altså baggrunden for, at han havde åbnet skolen også for flygtninge, der var flere norske flygtninge end der var danske flygtninge, de var bare kommet mere successivt, så de var allerede ret godt integreret. Men der traf man jo alle. Det var ikke nogen særlig velordnet skole, det var i virkeligheden en skole til en vis grad for relativt velstående svenskeres uønskede børn. Man boede i forskellige huse, træhuse der lå midt ude i skoven. Og så var der altså et større hus med en spisesal og en forsamlingsal. Vi var vel et par hundrede elever alt i alt. Jeg boede i hus sammen med en uægte søn af Jussi Bjørling, som jo også kunne synge, og som også fik en karriere. Jeg kan ikke huske, hvad han hed til fornavn, men jeg kan se ham for mig. Han lignede faderen. Og det var ikke utypisk. Der var nogen - med et navn - det kommer her - nå men der var et frygteligt familiedrama i 30-erne i Sverige med en adelig familie, det var også nogle af børnene der, jeg ved ikke, men det kommer måske senere. Men altså det var det miljø, jeg mødte. Og det var jo selvfølgelig et kultursammenstød, revolution for mig uden lige, jeg havde jo levet en ret beskyttet tilværelse inden da, og pludselig står jeg der og skal forsøge at klare mig. Men gennemgående var de meget søde og venlige, men det var selvfølgelig en helt anden verden.

*Hvordan opleve du det?*

Jeg oplevede det absolut som noget positivt, men også som noget der stillede betydelige krav. Og jeg så på disse svenskere, de svenske unge, med megen undren mange gange, fordi de var jo anderledes end vi. De var i det miljø, og derfor søgte vi at komme ind i skolemiljøet. Og jeg fik andre fag, jeg fik latin, det havde jeg ganske vist i Danmark, jeg fik skriftlig latin, jeg skulle skrive latinske stile! Så var der andre fag jeg ikke fik der, som jeg havde hjemme. Noget af det der gjorde størst indtryk på mig var, at 1 gang om ugen havde rektor et fag, der hed psykologi. Det var altså noget, der nok kom til at spille en stor rolle for mig, det elskede jeg, jeg elskede psykologifaget. Jeg købte senere, også mens jeg var derovre, bøger om psykologi.

*Havde man det i 43 i Sverige, det er noget man kan finde meget sjældent i Danmark i dag i gymnasiet.*

Det var en fremskridtsvenlig uortodoks skole på én måde, på en anden måde holdt de igen – fordi lørdag aften skulle der være sammenkomst, så måtte man også danse, jeg kunne vældig godt lide at danse, det var jo noget andet, og ville meget gerne det, men da måtte vi kun danse svenske folkedanse, fordi krigssituationen var bare sådan der. Ellers vil jeg sige, at det der egentlig gjorde indtryk på mig, både på skolen og også når jeg engang imellem traf svenskere udenfor skolen, det var ikke så ofte, det var jo igen krigen der spillede en meget stor rolle for os alle sammen og altså også for mig, at nu var vi i et neutralt miljø, og det kunne jeg godt forstå, det havde jo reddet vores liv. Og det vil sige, at Sverige var ikke involveret militært i krigen, det var meget meget forståeligt og heldigt. Hvad der var langt sværere at forstå er, at svenskerne forlængede den neutralitet over på det moralske. Det fattede jeg ikke, og det fattede jeg altså ikke under hele mit ophold derovre. Og det skuffede mig meget.

*Du tænkte på, at de ville gerne dele sol og vind lige i forhold til allierede og nazisterne?*

Ja, og fordi det blev jo altså en afgud det der, det har det jo været indtil den dag i dag i Sverige, nu er de ganske vist med i EU, men de er ikke med i NATO. Og hvis du taler med svenskere, nu har vi en del svenske venner, så har altså neutraliteten spillet en helt afgørende rolle, fordi det giver samtidig svenskerne dels en identitetsfølelse af at være bedre end andre, de kan hjælpe til den ene side og de kan hjælpe til den anden side, de står der med glorien. At de så også samtidig sælger våben til den ene side og den anden side, det er noget andet, men her fattede jeg aldrig lige fra den første dag, at de ikke tog klart stilling til det moralske, altså nazisterne var rædselsfulde og at de allierede selvfølgelig var dem, man skulle holde med på det moralske plan.

*Gav det anledning til diskussion med dine svenske kammerater?*

Nej det gjorde det ikke, jeg vil snarere sige, at jeg mødte en mur. For det første var de ret uengagerede, altså mine jævnaldrende på den svenske skole, bortset fra danskerne, så var de ret uengagerede i, hvad der skete og vidste meget lidt om det, nu læste de jo ikke mange aviser på sådan en skole, så det var slet ikke det der optog dem, men hvis man talte med dem engang imellem, hvis de ville høre lidt – man fik jo i øvrigt også at vide, at man måtte ikke sige noget med hensyn til flugten o.s.v., det var jo ikke noget man skulle tale om. Og de spurgte ikke rigtig. Men når man så endelig kom ind på det: ja de var jo neutrale. Og det var jo netop det man kunne sige lidt til fordel for det ene og for det andet. De vidste jo at kongehuset havde nære forbindelser til tyske slægter og havde en hældning der, det havde den øverste svenske hær også, så vidste de, at der var Handels- og Søfartstidende i Göteborg, der havde den modsatte holdning, men altså meget mere vidste man egentlig ikke. Og

det interesserede dem ikke så meget. De syntes det var rigtig morsomt at der var nogle der talte dansk og kom fra et andet miljø, men det interesserede dem ikke ret meget. Men altså når man så talte med andre også, jeg kan huske at det slog mig, at man kunne slet ikke trænge igennem, de kunne slet ikke forstå det, at man havde levet i en konstant angst og frygt og følelsesmæssigt var voldsomt engageret, jo mere man hørte om, hvad der skete rundt omkring, også i Danmark. Altså allerede på det tidspunkt var man begyndt at skyde – mens vi var der kunne man læse i aviserne, at danske frihedskæmpere blev skudt ude i Ryvangen, at der var sabotage o.s.v. Det engagerede dem ikke, de gik ikke ind på det moralske, det gjorde under hele opholdet et meget betydeligt indtryk på mig. Fordi neutralitet – ja for mig er det noget vrøvl, men altså ved neutralitet kunne man opretholde sin illusion indenfor det politisk/militære. Man kunne sandelig ikke gøre det på det moralske.

*Det må jo have virket krænkende for jer?*

Ja, altså man kan sige mangel på medfølelse, mangel på forståelse. Og det gennemsyrede jo 99% af svenskerne. Altså det var virkelig ind doktrinært. Altså at deres neutralitet også var en illusion, det var overhovedet ikke den der frelste dem, man kunne se, hvordan det gik Danmark og Norge, det tænkte de ikke så meget på, men i Sverige var neutralitet nærmest helligt. Bortset derfra, så vil jeg sige, så var relationerne jo meget gode. Jeg mødte ikke ret mange andre svenskere end dem på skolen i den periode. Og mødte jeg nogen, så var de selvfølgelig særlig elskværdige, fordi de kendte nogle danskere o.s.v. Så det miljø jeg mødte og kan udtale mig om, det var det skolemiljø.

*Hvad gik jeres kostskole – jeg går ud fra at I har haft et program i løbet af dagen, der må have været nogen frihed?*

Der var noget frihed, men det var lidt anderledes nok end herhjemme. Jeg tror nok at de sidste timer sluttede omkring kl. 4, og så havde man midt på dagen, da spiste vi jo sammen alle sammen. Vi fik forfærdelig mad. Det var tørre sild med ben i og noget grusom suppe om morgenen, det var vi ikke glade for.

*Det deler I sørme alle sammen faktisk, det er der mange der nævner!*

Ja, det var forfærdeligt. Og så fik vi – man måtte vist ikke have penge med, men vi havde jo altså heller ikke nogen penge, det var jo det sædvanlige, man fik bevilget 300 svenske kroner om måneden, og dem fik min mor for mig. Og så fik man udbetalt på skolen at beskedent lommepengebeløb, og jeg gik omgående ned i en lille kiosk der var der og købte mjölkchokolade og sådan noget lignende. For dels elskede jeg det, det kunne man ikke få det derhjemme, og dels trængte jeg meget til et tilskud. Jeg fik også lidt med hjemmefra, men jeg var ikke så ofte i Stockholm, højst 1 gang om måneden. Hvad jeg i øvrigt holdt meget af. Stockholm var den første større by jeg så udenfor landets grænser, og dette at den var oplyst! Det var et paradys for mig, at gå rundt i den oplyste by med neonskilte. Hvis du så dem i dag, som jeg så dengang, ville du nok sige at det var en dødkedelig by, men det var et eldorado. Og hvis jeg havde 40 svenske øre, så kunne jeg gå ind og købe et stykke mjölkchokolade eller Marabu i Stockholm. Jeg gik, når jeg var hjemme i week-enderne, 1 gang om måneden tror jeg nok, man kunne komme hjem, så gik jeg meget rundt i gaderne i Stockholm, og jeg lærte den indre by at kende. Det optog mig meget. Jeg kan huske at jeg havde jo ingen penge, så jeg kunne jo ikke gøre noget, men jeg kan huske at jeg tænkte mange gange på, om jeg nogensinde kom tilbage, om jeg nogensinde så kunne gøre lidt mere, end jeg kunne dengang.

*Det er altså nogle overvejelser, du har gjorde dig.*

Ja, det var det. Jeg var 15-16 år.

*Tænkte du, at her skal jeg leve resten af mit liv måske, tænkte du det?*

Nej, det tænkte jeg ikke, og det var jo nok en afgørende forskel på flygtningesituationen dengang og nu, at det var der *ingen* der tænkte. For alle var overbevist om, at vi kom hjem. Alle var overbevist om, da vi flygtede i oktober 43, at mere end ½ år ville der ikke gå, og det var fuldstændig naivt. Men altså man kan sige på det tidspunkt, da var der altså El Alamein, de var stoppet der, og navnlig Stalingrad, de var stoppet der med vigtige nederlag. Og da vi kom over, lige inden, men det har man ikke hørt så meget om på det tidspunkt, var dette store slag ved Kursk, og det var sådan set i virkeligheden mere afgørende end Stalingrad, fordi på det tidspunkt havde russerne initiativet på østfronten. Det startede med et tysk panserangreb og blev opfanget, og så fortsatte russerne, og så fortsatte det lige til vi kom til Berlin. Men Italien var sprunget fra i sommeren 43. Så alle var indstillet på, at tyskerne ville vinde krigen, også naivt, fordi der kunne jo være kommet en forhandlingsfred, de sad jo mange gange og forhandlede i Stockholm uden at der kom en fred ud af det. Og alle var sikre på, at der ville ikke gå mere end 6, højst 9 måneder. Og så gik der jo altså alligevel godt 1½ år, og det skabte en vis utålmodighed. Men det gjorde jo altså også, at man betragtede opholdet som et midlertidigt ophold, og det gav jo et helt andet perspektiv. Så var der enkelte, der fik gode stillinger, så der var nogle der fandt nogen af det andet køn, men det var et frit valg. Så alle var indstillet på, at man kunne komme hjem; hvad det så var for et Danmark, man kom hjem til, det vidste man ikke. Altså der kunne komme kampe o.s.v. Det var á propos du sagde, hvordan situationen var, og hvordan man opfattede det. Så man forsøgte, og det gjorde man selvfølgelig helt naturligt, gjorde vi, på skolen at integrere os så meget som muligt, og talte meget med svenskerne og fik absolut gode venner, som jeg nu ikke har bibeholdt kontakten med, men fik talt med nogen. Og hvad jeg jo burde have sagt med det samme: der var også piger på den skole, hvad der også var helt usædvanligt. Det gjorde også indtryk på mig, fordi jeg lærte en del af pigerne at kende og syntes, at de var vældig søde, de var måske lidt mere menneskelige kan man sige, og måske lidt mere engagerede og interesserede i de skæbner, der lå bag flygtningeskæbnerne. Og det var også et nyt element, i hvert fald der prægede den skole meget. Det var skolens fremskridtsvenlighed.

*Det var vel også et nyt element for dig, nu begynder drengen at vågne op.*

*Andre, som har været i din alder, det er én ting der allerede nu står meget klart, det er at dem som har været, skal vi sige 9-10 eller yngre, de har én slags oplevelse, men dem der ligger lige præcis der 15-16-17 år, der er flere der siger, at de blev sat fri, om jeg så må sige, lidt tidligere, end de ellers ville blive. Forældrenes indflydelse og tøjler bliver løsnet på grund af situationen, så man får adgang til voksenlivet lidt tidligere, og det er der mange som har nævnt med meget stor glæde og begejstring. Er det noget du kan genkende?*

Nej, ikke på den måde du skildrer det. Fordi der ligger jo altså i det du siger, at man i forhold til det andet køn blev frigjort o.s.v.

*Mere med hensyn til forældreindflydelsen.*

Det har selvfølgelig haft en betydning. Jeg var meget stramt holdt i min familie, navnlig af min mor, og forholdet var ikke særlig godt. Og der var det en lise for mig at komme væk, så på den måde kan man sige, at det var en udfoldelse. Ud fra en ren personlig familiesituation. Det var ikke sådan at jeg følte mig vældig frigjort i forhold til andre mennesker egentlig. Selvfølgelig sker der en masse, fra man er 15 til man er

17, der sker utrolig meget, og det gjorde der selvfølgelig også for mig. Men det var nok snarere egentlig i gymnasiet i Lund, at det skete. Der blev påvirkningerne lidt stærkere, fordi det var mine egne bølgelængder, ikke? Her var det noget fremmed, og mens jeg forsøgte at komme længere ind i det, så holdt jeg mig også en lille smule tilbage, og blev også holdt tilbage, fordi det var meget fremmed, der var mange forskellige elementer på Visbyholmskolen, der var også elementer der nærmede sig det kriminelle. Altså jeg så pludselig, fik oplevelse af nogle elever af en social og menneskelig beskaffenhed, som jeg ikke havde oplevet før. Men nu havde jeg altså været meget beskyttet.

*Ja ja, og Øregård o.s.v.*

Ja netop. Men det gjorde også indtryk på mig. Der var mange enorme indtryk. Selvfølgelig har det gjort stort indtryk, selvfølgelig har det haft virkninger, men jeg vil sige, hvis jeg ser det sådan i helhed – det var sådan en trappetige. Jeg var altså der fra oktober 43 til juni 44. Så var jeg i den danske skole i Lund, hvor jeg også boede alene, min mor boede i Stockholm, så jeg boede i Lund alene i verden på et værelse fra september, ja måske slutningen af august 44 til februar 45, og så kom jeg i brigaden. Når jeg siger brigaden, så er det indforstået, at det er Den Danske Brigade. Og jeg var vil jeg tro en af de 5 yngste overhovedet, det var lige da jeg fyldte 17, man skulle være 18, jeg fyldte 17 i januar 45. Da skrev jeg fuld af entusiasme og idealisme og meldte mig og fik at vide, at jeg skulle have min mors tilladelse, fordi jeg var så ung. Så skrev jeg til min mor, og meget til min overraskelse, så gav hun lov. Men det var vel fordi hverken min mor eller jeg vidste, hvad brigaden var. Men jeg fik lov, fordi man red på en nationalistisk bølge. Min mor var lotte i brigaden o.s.v. Så det fik jeg lov til. Og det var jo igen et kulturchock, og det var nok det største.

*Det skal jeg høre lidt mere om, men jeg skal lige høre dig ...*

Jeg ser det bare som – kulturchocket var mere det at det var fremmed på Visbyholmskolen, og de var venlige og måske en lille smule uinteresserede vil jeg sige. Altså vi kom jo over sprængfyldt af oplevelser og nerver og følelser o.s.v.

*Du har ikke, kan jeg næsten forstå, haft noget fast foreningsliv eller sådan noget, sport, spejder sådan noget.*

Nej.

*Hvorfor kommer du på den danske skole?*

Det gør jeg af flere grunde, dels fordi jeg kunne se, det må jeg altså have fået oplyst på én eller anden måde, at jeg kunne komme i 2. G. Og derved kom jeg ind på det trin, som jeg skulle have været, hvis jeg bare havde gået på Øregård Gymnasium, for efter at jeg havde gået 1½ måned i 1. G. var vi jo flygtet. Og det vil sige, at kom jeg ind der, så var der håb om, at jeg ikke tabte tid. Og det var jeg meget interesseret i, fordi som jeg antydede, så var mine familieforhold ikke særlig gode, jeg ville altså meget gerne – jeg vil ikke sige væk, for det kunne jeg ikke, men jeg ville gerne være lidt friere stillet på så tidligt et tidspunkt som muligt. Og dels var jeg ikke spor interesseret i at miste den tid generelt. Det var det ene. Det andet var, at jeg kunne se, at jeg lærte absolut noget på den svenske skole, men det var absolut lige så iøjnefaldende, at det var irrelevant i forhold til det, jeg skulle kunne præstere, hvis jeg skulle være student fra Øregård. Altså svensk litteratur lærte jeg en del om, og det var ganske morsomt, og psykologien syntes jeg var spændende. Vi havde ikke nogen særlig gode lærere i engelsk eller tysk, og det var jo noget der ville spille en rolle, jeg var sproglig student. Fransk havde vi slet ikke, tror jeg. Så jeg kunne se, at

hvis jeg blev der, så kunne jeg ikke følge med. Dertil kom altså rent personligt, at jeg syntes det ville være det rigtige, hvis jeg kom lidt længere væk fra min mor, og da var det jo altså i øvrigt et fristed i Lund. Og min far var jo stadigvæk tilbage i Danmark, ham havde jeg ikke forbindelse med, andet end at jeg skrev et brev en gang om måneden, og han skrev en sjælden gang og lagde altid en seddel ind fra censuren, som han havde fået, at hvis ikke det blev skrevet mere læseligt, så ville brevet blive tilbageholdt for fremtiden! Så jeg ansøgte om at komme derned, og der vil jeg sige, at der havde jeg måske også fået nok af skolen. Vi var de 3, som jeg fortalte dig om. Niels Brandstrup, han blev på skolen og fortsatte til de skulle hjem efter befrielsen. Ralf Dessau kom på en mere sofistikeret skole, hans familieforhold var anderledes, de var særdeles økonomisk udrustede og havde et betydeligt netværk, og han kom på, jeg tror den hed Sigtunaskolen, som jo var kendt for at være en af de førende. Det havde jeg ikke nogen mulighed for og heller ikke rigtig noget ønske om, så jeg syntes det var så udmærket at komme ned til det danske gymnasium. Så det gjorde jeg.

### *Hvordan husker du det?*

Min mor fulgte mig derned, og vi talte med dem, og der var et internat, men det var jeg jo ikke særlig interesseret i at bo i, så der boede jeg ½ snes dage, og så fandt vi, mens min mor var der, et værelse i en lille moderne lejlighed hos et meget ungt par, som så lejede et ekstra værelse ud. Og så kom jeg til at bo der, og havde en cykel med. Jeg havde fået en cykel i Stockholm, jeg cyklede meget, og så gik jeg der, kom ind i 2. G. Og det var også noget af et chok, men det var et chok jeg langt bedre kunne mestre, om jeg så må sige. Nu har jeg ikke gået i ret mange skoler, men jeg kan dårligt forestille mig en skole med bedre lærerkræfter. Det var fremragende lærerkræfter. Og det fandt jeg meget hurtigt ud af. Jeg havde i engelsk ham dér Atcke(?) der senere underviste dronning Margrethe som elev. Tysklæreren var vist ikke så fremragende. Og som censor i matematik Harald Bohr, og i historie John Danstrup, altså som var dødfræk og utrolig sarkastisk, men vanvittig dygtig. Og altså hele niveauet – Aage Bertelsen var der også, jeg havde ham måske engang imellem i dansk tror jeg, men altså det var virkelig kapaciteter, og det var personligheder. Og så var der jo altså, må man jo nok sige, en elevskare, hvor mange af dem var ret kvikke. Så jeg kom sådan ind i en slags klike, mere med nogen der gik en klasse under mig. Men altså i parallelklasse havde vi sproglige matematikere, som jeg havde en lang række fag sammen med, og der var i den matematiske klasse Olaf Olsen, som jo ikke var særlig elskværdig, og han var meget sammen med Klaus Kjølsten, bibliotekaren der hos dronningen o.s.v. Og der var altså seværdige elever. I 3. G. gik Erling Olsen, som var langt venligere, og der gik også en datter til Harald Bohr, som jeg kendte lidt, Hanne, som blev gift med Arne Stegger(?), der var Ove Nathan som gik der, som jo også var en kapacitet. Og under mig gik – hvad hedder han – Pundik! Så det var ikke fordi jeg havde meget med dem at gøre, men man talte med dem, og de prægede én. Allan Philip som jeg kendte i forvejen, gik over mig, som blev advokat. Hans bror John Philip gik under mig, det er en af vore nærmeste venner, som også blev professor i gynækologi o.s.v. Så altså det var mennesker der kunne yde noget og som kunne yde noget allerede i den alder på godt og ondt, det sprang ud af dem. Og det var stimulerende, det var spændende. Altså jeg hørte ikke til de fremfærende, også fordi jeg kendte dem nok, men altså alligevel ikke så godt o.s.v., men det var et meget stimulerende miljø. Og det morede mig, og derfor befandt jeg mig vældig godt. Jeg kom i 2. G. stort set med 4. mellems kundskaber. Så det var ikke så forfærdelig let, fordi det jeg havde lært, altså læst på den svenske skole, det talte ikke rigtig. Så jeg havde nogle problemer i nogle af fagene.

### *Der skulle knokles ...*

Ja, det skulle der, og det var jeg ikke god til, fordi altså der skete så utrolig meget, også på det familiemæssige plan, min mor var ved at blive skilt 2. gang, og det var ikke let. Så det optog mig en del. Og så der – der var jeg jo altså sat fri.

*Ja det slog mig, du lever jo faktisk en voksen mands liv må man sige, eget sted at bo, helt uden forældreindflydelse.*

Ja og så fik jeg mad der på skolen, i internatet, og i week-enderne fik vi madpakke med hjem, så jeg var sammen med, for en stor del af tiden, med den gruppe jeg nu tilhørte og filosoferede også lidt over tilværelsen. Det var på mange måder en tid, der havde mange brydninger, men altså også meget udviklende.

Men jeg kunne måske godt have fået mere ud af Visbyholmskolen, men ellers var det et mere frigjort liv dernede, det er givet, og påvirkningerne var jo også stærkere end de var på Visbyholm i mange retninger.

*Og så er det jo alligevel – selv om du er – det må have været fantastisk inspirerende miljøet i Lund også, det synes jeg virkelig det må have været. Men så alligevel, så er du så draget af det der, at du søger om militærtjeneste. Nu sagde du til mig, at hverken du eller din mor vidste rigtig, hvad brigaden var, vil du fastholde det, det vidste du ikke rigtig, eller hvad?*

Nej, jeg anede det ikke, men altså jeg havde fra jeg kom over til Sverige, altså fra vi havde været i Horserødlejren, jo følt at der var mennesker der satte meget ind, måske også med en livsrisiko for at hjælpe os over, for det var jo i langt de fleste tilfælde gået godt. Og vi havde også familie i Theresienstadt, og det gjorde jo også, at jeg vidste godt, hvordan det ville have været, hvis vi ikke var blevet hjulpet. Og i Horserødlejren kan jeg huske noget, der gjorde et meget stort indtryk på mig, det var at der var nogle fiskere der var blevet arresteret, og de fik specialbehandling, og det betød at vi andre ikke måtte tale med dem, de måtte overhovedet ikke integrere sig. Og for mig stod de jo som nogle store helte. Men nu tror jeg nok at det blev sådan, at da lejren blev sendt sydpå, så blev de overbragt eller overført til det danske politi, og så kom de for en dommer, og så sagde dommeren: det må du *aldrig* gøre mere, og se så at komme hjem. Så der skete dem ingenting. Men det anede man ikke dengang, man troede, at de lige så godt kunne blive skudt. Og jeg vil sige at en del af vores held var også timingen. Vi forlod Horserødlejren formentlig omkring d. 8. eller 9. oktober, det er nok d. 8. oktober. D. 11. eller 12. blev *hæle* lejren sendt sydpå. Og der begyndte man ikke at skelne mellem hvem der var af hvilken herkomst. Da tog man rub og stub og sendte sydpå. Så det var jo altså også fantastisk heldigt, at vi nåede at komme ud der. Nå men det var jo så det der sad af personlige oplevelser, og så hele dette engagement. Jeg havde jo fulgt med i krigen stort set fra vi blev besat i hvert fald, fra den startede, og følte et meget stærkt tilknytningsforhold til de allierede og meget modsat til Tyskland og til naziregimet. Og jeg syntes, at hvis jeg kunne gøre et eller andet, så syntes jeg, at jeg gerne ville gøre det. Og så søgte jeg og skrev, at jeg var vældig god til idræt, hvad der var helt forkert, det interesserede mig ikke spor, men jeg var sund og rask. Og så blev jeg kaldt ind i slutningen af februar måned tror jeg, lige omkring 1. marts. Og det vakte også nogen undren på skolen. Der var nogle i 3. G. der havde gjort det. De blev fejret med en særlig frokost, blev nærmest laurbærkranset, det var heltene. Det var sådan i januar måned. Og så var vi 2, en af mine venner der, som jeg også havde kendt inden vi kom derover, som hed Torben Brasch, han og jeg meldte os så sammen og fulgtes ad til brigaden. Det var i Rönneby i Blekinge lå den bataljon, jeg kom til.

*Hvilken enhed kom du til?*

Jeg kom til 3. bataljon, 3. kompagni. Så var vi i en deling, om den hed 1. eller 3. deling kan jeg ikke huske.

*Hvad blev du uddannet?*

Det var – altså når man ser på det med realistiske øjne, så var det fuldstændig galimatias. Men altså vi kom ind der lige i begyndelsen af marts. Og vi var de sidste de tog ind i brigaden. Og vi fik at vide – vi fik en ankomsts salut, så vi var ved at gå bagover, vi var jo de sidste der kom ind, og hver især måtte afgøre med sin egen samvittighed, hvorfor han ikke havde meldt sig før! Men det kan jeg godt sige, der var også mange forskellige elementer der, der var måske noget om det. Nogen var måske lige kommet over. Og så fik vi at vide, at vi skulle krigsuddannes på 6 uger, og for at det skulle være rigtig effektivt, så var det Livgardens underofficerer der trænede os. Og vi havde en officiant kan jeg huske som delingsfører, i denne her deling der var på 40 mand tror jeg, 40-42 mand. Og det var fuldstændig nyt miljø for mig. Og noget der gjorde indtryk på mig, en lillebitte biting var, at når man stod der på række og geled, så fik man noget udleveret, et par støvler og gevær og sådan ikke, og jeg var pænt velopdraget hjemme, og når man fik noget, så sagde man tak, så jeg sagde tak. Det var der også nogle af de andre der gjorde, men ikke ret mange. Men så kom ordren: der er ingen grund til at sige tak, I får bare det, der tilkommer jer. Så måtte jeg revidere min gode opdragelse, ikke? Og på den måde, fuldstændig fra grunden af, var der normer og holdninger, som jeg var fuldstændig fremmed overfor. Selvfølgelig fordi jeg havde været ret beskyttet. Men så begyndte uddannelsen, og den var skrap. Jeg kan huske, at indenfor den første uge, da havde den øvrige del af kompagniet været uartig, jeg ved ikke, hvad de havde gjort, men det havde været uartig, og så skulle de straffes, og det var jo sådan ligesom man hørte de tyske politikeres tale, det var fuldstændig i samme ånd, jeg var rædselsslagen. Men det betød, at kompagniet skulle ud og marchere om natten. Og en uge efter at vi var indkaldt, så kom vi ud og marchere 36 km om natten. Jeg tænkte at det var måske nok en del af denne krigsuddannelse på 6 uger, men den var ikke særlig behagelig. Jeg tror nok, at vi fik lov til at lade være med at have oppakning, fordi vi lige var ankommet, vi havde bare geværene, som man hader, når man har gået med dem 10 km. Og tonen var jo altså for mig at skønne overordentlig ubehagelig. Og de mennesker jeg var indkaldt med, nu var vi 2, der trøstede hinanden og hjalp hinanden, og det var jo meget væsentligt for mig og også for ham, men ellers var det jo altså – det var jo ikke nogen omgivelser, et miljø eller nogle menneskelige relationer, forhold eller holdninger som jeg kendte eller som jeg kunne sætte pris på, må jeg tilstå. Der kunne være enkelte, som man kunne have lidt tillid til, men altså størstedelen, nej. I virkeligheden udviklede det sig sådan, at jeg var lige så bange for dem jeg stod i geled sammen med, som dem jeg skulle gøre tjeneste for. Og den ene gang der var en skærmydsel hjemme, da havde jeg ikke anderledes følelser overfor dem jeg skød på, end for dem jeg stod i geled sammen med, fordi der var stor afstand. Der var også kriminelle elementer i Livgarden, det er der ingen tvivl om. Nå, men uddannelsen skred meget hurtigt frem, og da der var gået 3 uger, så skilte man bukkene fra fårene, og ca. halvdelen blev taget til regulære soldater, og den anden halvdel blev taget til irregulære, altså hjælpetropper og sådan noget. Men jeg var jo sådan en artig mads, der gjorde mig umage og gjorde alt hvad officererne sagde, så jeg blev altså taget til rigtig soldat. Og jeg gjorde mig faktisk meget umage, fordi jeg var jo klar over, det var jo noget andet, at jo bedre trænet, jo mere vil jeg sige velreagerende både på ordrer og på situationer, jo større chance var der for at overleve. Og jeg troede fuldt og fast på, at vi skulle hjem og ind i regulær kamp, og det var jo altså også det vi blev opdraget til. Og vi kom ud på nogle løbeture, der heller ikke var særlig behagelige o.s.v. Men det gik altså. Og så efterhånden finder man jo sammen med nogle, og så var vi jo dødtrætte om aftenen. Indtil lige i begyndelsen af maj. Da var man jo godt klar over, at nu var der jo noget, der var nært forestående. Så var vi til

nogle meget store manøvrer i Sydsverige, jeg blev kørt ned og deltog i dem, og det var så heldigt, at ham jeg fulgtes med og jeg, vi blev udtaget til en lille gruppe til at være sådan en slags ordonnanser, vi var forbindelsesled mellem officererne der sad eller stod og regulerede slagets gang og så ud på fløjene til de næstkommanderende. Og det vil sige, at vi fik en udmærket strategisk og taktisk oversigt over, hvad der skete. Og det morede mig meget, det syntes jeg var meget spændende. Det kan være at min fars militærgen brændte igennem, men det syntes jeg var spændende. Og så var vi altså blandt de meget få, der gik i gymnasiet, og derfor blev vi anset for at være sådan lidt kvikkere end de andre.

*Det var I vel også.*

Det har vi nok været, men til gengæld var vi altså også meget unge. Og så fik vi fri. Og underligt nok d. 4. maj om aftenen. Og så måtte vi – vi fik et par timer fri, vi fik de rigtige uniformer på og gik hen til en lille by. De fleste var jo ude efter nogle piger, men det var jeg lidt for ung til, det kom ikke rigtig indenfor min fantasi tror jeg. Så stod vi ved en købmand, ældgammel sådan en butik, og der købte de fleste cigaretter. Jeg røg ikke, men jeg stod og hørte, om han havde noget chokolade. Så så jeg en ældgammel radio, og jeg var klar over, at der ville komme nyhedsudsendelse kl. 8 om aftenen. Og så sagde jeg til manden, om jeg måtte åbne for radioen og høre, man tillader sig altid sådan lidt mere, når man er soldat. Og han mumlede lidt, og så åbnede jeg. Så hørte jeg de forfærdelige støjsendere og havde hørt sådan i ca. 10 minutter, og så pludselig så siger de: et kort øjeblik. Og så kom frihedsbudskabet! Og jeg var fuldstændig lammet. Og hvorfor jeg tydeligt kan huske det der, det kan de fleste, hvor Montgomery meddeler, at de tyske tropper i Nordvesttyskland, i Holland **og** Danmark, altså det kom meget pointeret. Og jeg styrtede hen – vi var kun få, der hørte det. Vi styrtede hen til de andre og sagde: de har overgivet sig, de har overgivet sig! Der var næsten ingen, der reagerede, de var komplet lige glade! Jeg var fuldstændig målløs. Altså nåh ja, så skal der nok ske noget her en af dagene, sagde de. Så skete der jo i hvert fald det, at et kvarter efter, så kom der nogle lastbiler i huj og hast fra lejren og hentede os ind til lejren. Og så var det jo altså det store, store tidsspild, men sådan er det jo altid, når man er soldat, gik det op for mig. Så blev vi marcheret op, vi skulle have ammunition udleveret, vi skulle det ene og det andet, og udrustning o.s.v. Og det gik der nogle timer med, det gik der faktisk det meste af natten med. Og så meget tidligt på morgenen blev vi så sat i nogle lastbiler og kørt fra Rønneby igennem Skåne og ned til Helsingborg. Vi kørte også gennem Lund kan jeg huske og ned til Helsingborg, og kom så over sent på formiddagen, ved 10-11-tiden vil jeg tro, med en stor skonnert, som var flygtet til Sverige med nogle militær tidligere, formentlig efter d. 29. august 43. Og der kan jeg også huske, vi var hele bataljonen tror jeg, altså 3. bataljon var vi ombord der, og det var vel en 500 mand. Og da vi var kommet halvvejs ud, så begyndte de at uddele redningsveste. Og jeg nåede aldrig at få en. Og min tanke var helt klart den, at hvis der lå én tysk ubåd i Øresund med én torpedo, som de kunne manøvrere, så kunne de have sænket hele 3. bataljon ned på Øresunds bund. Og så sejlede vi ind, vi kom til Kronborg, og der stod kanonerne med tysk bemanning. Og de kiggede på os og vi kiggede på dem, og havde de besluttet at skyde med kanonerne, så kunne de også have sænket os. Vi havde verdens letteste udrustning, geværer og maskinpistoler og nogle små håndbårne morterer, det var hvad vi havde. Det var først meget meget senere, da jeg læste de moderne historikere, at det gik op for mig, at brigaden havde været vældig kontroversiel, at den slet ikke havde været beregnet til at slås, men at den var beregnet som politi. Men vi havde også politiskilte, og det havde altid undret mig, vi gik rundt med politiskilt. Og hvad jeg ikke vidste, hvad ingen vidste dengang var, at der var en aftale mellem den lille generalstab herhjemme og politikerne, og politikerne og den svenske regering om, at vi kom ikke hjem førend den danske regering gennem den lille generalstab havde givet tilladelse til, at vi kom hjem. Hvad

Frihedsrådet sagde, som jo alle syntes var det eneste organ, det spillede ingen rolle. Så det var derfor, at vi var så let udrustet. Men vi blev bildt ind, at vi skulle kæmpe mod tyskerne, hvis det blev nødvendigt. Og det havde været det rene massebord. Det var meget det jeg tænkte på, da jeg sagde at det var naivt ud over alle grænser, men det vidste vi ikke. Så det var jo også noget af et chok at komme tilbage. Og så kommer altså tiden i Danmark, men det er du ikke så interesseret i.

*Blev du indblandet i nogle af de kamphandlinger, som der var?*

En enkelt ja. Vi kom fra Helsingør, så blev vi kørt i tog til Hellerup station, så havde vi et par timer der, og jeg havde en meget ubehagelig oplevelse der, jeg ville hjem til villaen hvor vi boede, der på Ryvangs Alle, men der måtte jeg ikke komme ind, fordi nu var min mor skilt fra sin mand, og det havde jeg ikke fået noget at vide om, så der blandede sig meget personlige problemer ind i den situation; men så blev vi kørt fra Hellerup station et eller andet sted hen, vi stod af, og så marcherede vi videre ind i København, og det var jo fuldstændig fantastisk – det var altså d. 5. maj – det var fuldstændig fabelagtigt, og vi skulle indkvarteres på Oehlenschlägergades skole, den ligger der ved Oehlenschlägersgade og Istedgade, så det var stort set det mest urolige. Jeg kan huske, at man gik jo sådan i kolonner og marcherede, og folk var ellevilde. Til slut så blev altså disciplinen brudt, vi måtte løbe enkeltvis gennem folkemasserne fuldstændig ekstatiske, og det var selvfølgelig også en stor oplevelse. Og så kom vi ind der på skolen, og jeg havde ikke sovet efterhånden i flere døgn på det tidspunkt. Og min deling blev udkommanderet til at holde vagt, og jeg kan huske, at jeg lå på et cykelskur med geværet foran mig og skulle passe på snigskytter. Og så på et tidspunkt så var jeg jo altså nok slumret ind, og så stod der sådan en underofficer og tog mig i foden og sagde: du sover vel ikke på vagten. Nej nej, sagde jeg, jeg lå bare meget stille. Men så kort tid efter blev vi kaldt ud, netop fordi vi var på vagt, der var altså skyderi i en af sidegaderne. Og så blev vi kommanderet hen, det var så en lille gruppe med en i øvrigt udmærket gruppefører, på hjørnet af Oehlenschlägersgade og Istedgade i samlet trup. Og der kom i modsat retning mod os en vogn med hipofolk, der skød vildt til højre og venstre. Og alle folk blev evakueret ind i porte og sådan noget, der var frihedskæmpere der stod og sørgede for, at gaderne blev ryddet. Og så kom vi op i en lejlighed, vi havde fået lov, en 2.sal, en hjørnelejlighed, hvor der lå en dødssyg dame, og vi sagde undskyld, må vi åbne vinduerne og skyde. Og så lagde vi os i stilling og kunne altså se denne bil, hvor de skød, de var fuldstændig desperate de der hipofolk. Og så havde vi én der hed 23, Jensen, vi havde jo numre allesammen, en gammel veteran fra brigaden, som havde et rekylgevær, og det var han meget glad for. De var jo mere effektive end disse her geværer som vi havde. Og vi havde haft en natøvelse et par nætter før i Sverige, hvor man skulle bruge lysprojektiler, og dem havde han også brugt, men dem havde han altså ikke fået taget ud, og da vi så kom til at åbne ilden, så var det først ham der skulle åbne ild, han lå nede i en rist, sådan en lyskasse, altså var krøbet derned og lå udmærket for så vidt, og skød. Og så kom der altså et fyrværkeri af røde lys da han skød, nu var han endelig kommet i gang. Og så på et tidspunkt så standsede bilen, da havde jeg ikke skudt endnu, og så skulle vi jo også standse skydningen, men så satte den sig i gang igen og kørte op mod os og skød mod os, det kunne man bagefter se, de havde ramt muren deroppe. Og så blev der kommanderet: geværskytterne opretholder ilden, og det vil sige, at nu havde man fået nok af alt det der, og da skød vi. Og jeg kan huske, at jeg forsøgte at skyde der hvor jeg forestillede mig at føreren sad, for at standse bilen. Og så gik der nogle korte øjeblikke og så standsede bilen, og så kom nogle frihedskæmpere og tog dem til fange, og så må jeg tilstå, at jeg var altså ikke en bedre soldat, end at jeg listede ned for lige at høre, om der var nogen der var blevet dræbt, for det ville jeg meget nødig have. Det var jo altså ikke særlig heroisk, men til min lettelse var de sårede alle sammen og var blevet taget til fange uden større problemer af frihedskæmperne, som så tog sig af dem. Men der var ingen

der var blevet dræbt, og det var jeg altså vist lettet over. Så det var min erfaring. Og så blev vi meget hurtigt sendt til Sønderjylland, til Kollund, og havde grænsevagt der, det var også en ret utrolig oplevelse der, men nu kommer vi længere og længere væk fra flygtningeopholdet. Og der så jeg jo altså tyskerne komme gående, overgive sig, de skulle jo gå, man ville jo ikke ofre noget som helst på dem. Jeg gik op til hovedvejen, når jeg ikke havde vagt og stod der bare og så. Jeg kunne på en eftermiddag se 10-12.000 komme, som den slagne hær. Nu kunne jeg huske, hvordan de havde været i Horserødlejren og hvordan vi havde set dem i bybilledet indtil vi forsvandt. Og altså at se dem der, en uden et ben, en uden en arm, en uden næse, nogle haltende. Og da gjorde det et meget stort indtryk på mig, at nogle af brigadefolkene stillede sig op, og når de så én, der var sådan nogenlunde veludrustet, så kaldte de ham til side og så tømte de - ribbede ham for alt hvad han havde, og så ind igen. Og det var meget grimt, fordi jeg havde set det samme i Horserødlejren med modsat fortegn. Og pludselig gik det op for mig, det var sådan set et af de meget store chok, at brigadens folk var jo ikke meget bedre. Soldater er soldater, og bliver de hidset op mod hinanden, så har de de samme tendenser, den samme mangel på hæmninger, den samme brutalitet, og jo mere brutal, jo mere helteagtig blev man, når man tilhørte det rigtige parti, ikke? Så det var med meget blandede følelser i virkeligheden, at jeg var i brigaden, og der var mange oplevelser, som gjorde stort indtryk på mig.

*Hvornår kom du ud?*

I midten af juli blev vi hjemsendt fra Haderslev, og så kom jeg til København. Jeg havde været i København én gang på orlov forinden, vi fik altså et par dages orlov, og så tilbage igen, jeg lå der i Søborg, nede i Sønderjylland, hvor der lå 1500 tyskere, og alle vidste at de var bevæbnet til tænderne, der var ingen der havde afvæbnet dem. Og så skulle vi, det var vores deling, næh det var vores gruppe, vi var altså 4 + gruppeførereren, vi skulle så til Søborg, vi skulle arrestere SS-soldater.

*Imellem de 1500?*

Ja, fordi de skulle have særbehandling. Så vi kommer ind til 1500 bevæbnede tyske soldater, vi var unge fra brigaden, med geværer, og gruppeførereren havde dog maskinpistol. Og han kunne ikke noget som helst tysk, det kunne jeg heller ikke, men da jeg havde gået i gymnasiet og havde lært nogle af de tyske verber, så var jeg trods alt den der kunne mest, så jeg skulle være talerør. Jeg kan tydeligt huske, vi bad om at tale med kaptajnen, og han kom, og så sagde han, at han ville tale med "der hauptmann", og så sagde jeg, "der hauptmann", det var altså gruppeførereren, der måske var 19 år, og han så fuldstændig målløs ud. Og så skulle altså vores hauptmann give ordre til, at han skulle give sine soldater ordre til, at alle SS-folkene skulle træde frem. Og det var de ikke meget for, for de vidste godt, at de blev ikke pænt behandlet af englænderne nede syd for grænsen, og det var det vi skulle hjælpe til med, at de kom derned. Men der var en utrolig disciplin. Så fik de ordre til at rulle venstre ærme op, og så gik vi rundt for at se, om de der stilerede SS-lyn var tatoveret ind. Og der var en snes stykker tror jeg. Og så blev de altså af hauptmann, han var nok glad for at komme af med dem i virkeligheden, de blev så kommanderet ud til os, vi havde en lastvogn med, og så sad vi der. Da var det altså omvendt der, fra dengang i Horserødlejren, der sad vi i hver sit hjørne med opplantet geværer, og hvis de havde fundet på den tanke at smide os udover, så kunne de jo sagtens have gjort det. Og det gjorde også indtryk på mig. Der var en ung én, han var altså ikke ældre end jeg var, og derfor følte jeg en vis sympati for ham, kuglerundt sådan bondeansigt og røde kinder. Han hulkede og han hulkede. Og de andre sagde til ham, så vidt jeg kan huske: jamen det bliver ikke så slemt, det går nok. Han var fuldstændig utrøsteligt, for nu gik det altså op for ham, han var altså af et eller andet

uheld blevet SS-mand, ligesom Günther Grass, ikke, og nu skulle han ned til denne her særbehandling, hvad der ikke var rart, fordi vi afleverede dem ved grænsen, og så skulle de løbe ned til en eller anden opsamlingslejr, hvor de blev ret dårligt behandlet. Englænderne var ikke blide, de havde heller ikke været ordentligt behandlet af tyskerne, men det er noget andet, altså de var helt frustrerede de engelske soldater der kom op, det var invasionstropper, de var fuldstændig frustrerede. Og jeg havde altså den største medlidenhed med ham der, han var ikke mere end 17 år, og han vidste ikke, hvad han kom hjem til.

*Nej det vidste de jo ikke, med byer der var bombede og ...*

Nej. Men jeg fik set utrolig mange forskellige aspekter af den krig i løbet af den der relativt korte tid jeg var flygtning og kom hjem med brigaden.

*Hvad er du af erhverv?*

Advokat.

*Så du tog jurastudiet?*

Ja.

*Hvornår var du færdig?*

I 1953, jeg var student fra 46 og var ikke særlig hurtig under studiet, så var jeg i Paris fra 53 til 54, fordi jeg ikke kunne fransk, og det skulle jeg lære, og så kom jeg ind på studiet Søret, herunder den gamle Luftret, internationale luftret, det morede mig, og jeg kom hjem, blev advokatfuldmægtig og samtidig fortsatte jeg luftretlige studier og skrev noget om det til fagtidsskrifter, blev landsretssagfører i 58 og tog så 2 år til Montreal. Mødte Lene som du så d. 28. maj, vi blev forlovet d. 7. juni, vi blev gift d. 6. september og vi tog til Montreal d. 8. september.

*OK, jeg er født i september 58, så det var da hurtigt det gik for sig der ...*

Så var der 2 år, hvor jeg studerede international luftret ved universitetet i Montreal, Montreal var luftfartens hovedstad.

*Så det vil sige, at du har beskæftiget dig med international luftret?.*

Ja og jeg var den første faktisk der gjorde det i Danmark, og der var jeg inspireret af nogle forelæsninger som jeg knap nok forstod, fordi det var på fransk i Paris på Sorbonne, men det var alligevel nok til, at det fangede mig. Og så har jeg været advokat og specialiseret mig i transportret og luftret og senere forsikringsret og var partner i 30 år hos Reumert og Partnere, det har altid været store kontorer, hvor jeg har været nødt til at specialisere, så kan det ikke nytte noget med et lille kontor, det kræver et stort kontor. Men der er heller ikke nogen tvivl om, at det skred som hele flygtningetiden gav, åbnede også nogle horisonter for noget udenlandsk og noget fremmed, det har påvirket mig, fordi det var jo de internationale aspekter, der interesserede mig.

*Hvis du skulle sammenfatte det, at du har måttet flygte som du har, og hele det der så sker over de næsten 2 år som det jo var, før du er færdig med brigaden o.s.v., hvordan vil du sige, at det har påvirket dit liv?*

Helt afgørende. Det har åbnet utroligt for den mentale og bevidsthedsmæssige horisont. Det har vist mig en masse aspekter i tilværelsen, jeg ikke havde drømt om. Nu blev det hele tiden kædet sammen med det det familiemæssige, de personlige følger under krigen, for hvis ikke vi skulle være flygtet, så var min mor formentlig aldrig blevet skilt 2. gang, og så havde jeg levet i et meget mere beskyttet og lukket miljø. Det har åbnet en masse, det har det også på det internationale plan. Mange af vore bedste venner har vi fra den tid i Sverige, men det er altså ikke svenskere, det var fra gymnasiet i Lund, og det gav mig også en vis fornemmelse af det jødiske, som også har spillet en rolle. Hvis du ville se vores vennekreds, så er en væsentlig del af dem af jødisk herkomst. Så det har givet mig meget internationalt og det har løsgjort mig fra en masse fordomme. Og det lærte mig også tidligt, at krige er ikke sorte og hvide, hvad man tror de er, og hvad man *skal* tro for at overleve, men der var meget i gråzone, og det kan man jo overføre på andre af livets forhold ikke, så det gav mig en ballast. Det har sikkert også slået noget i stykker, men det kan jeg ikke rigtig overskue, men det har slået en roligere tilværelse i stykker, det har nok givet en permanent uro vil jeg tro, men altså en åbenhed og vel også - håber jeg - et skridt i retning af mere fordomsfrihed og tolerance. De negative sider kan jeg ikke rigtig sige noget om, for jeg ved ikke hvordan det ville have udfoldet sig. Det er ikke udelukket, at hvis alting var gået stilfærdigt og jeg ikke var involveret i noget som helst, så havde jeg levet en meget snævrere tilværelse, men alligevel. Som det sidste vil jeg sige, at da jeg var på Visbyholmskolen og kom ind til Stockholm og gik rundt der, når jeg havde mulighed for det, gik jeg i noget der hedder NK, Nordiska Kompagniet, det svarer til Magasin eller Illum eller sådan noget lignende, så gik jeg ned i underetagen. Der havde de en glasafdeling, jeg *elskede* det glas, jeg syntes det var så pragtfuldt, og jeg tænkte på - for jeg kunne slet ikke købe noget af det - får jeg nogensinde mulighed for at gøre det. Og det var sådan en slags museum. Og det fik jeg jo så, for prøv at se der, og der ...

*Ja, jeg kan se at du er jo virkelig interesseret i glas!*

Ja ja, og hvis du spørger hvordan det har påvirket, så var det ét af de aspekter det havde, og nogle af vore nærmeste venner er glaskunstnere i Sverige, så det var også noget, der stammede derfra, og helt ubevidst, altså jeg havde jo ikke drømt om at det ville udvikle sig. Men som du kan se, der blev lagt mange spirer, nogle er groet, andre er ikke groet. Der blev sikkert som jeg sagde også afskåret noget, men det er langt vanskeligere for mig at sige noget om det, det er heller ikke særlig relevant i denne her situation.

*Nu skal du høre: Museet betragter en samtale som den vi nu har ført her, som en genstand. Det skulle jeg også vænne mig til som historiker, at for mig er det en kilde, men for dem er det en genstand. Den genstand vil jeg bede dig om at donere juridisk, det er jo dit ekspertområde.*

Samtalen er vel lidt morsom, sæt kryds ..... skal jeg udfylde noget?